

ՀԱՅ ՄԱՆՐԱՆԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏՋԵՐՈՎ

ՄԻՆԱՍ ԱՄԴԵՑՈՒ ՄԻ ԵԶԱԿԻ
ԴԻՄԱՆԿԱՐԻ ՄԱՍԻՆ

Խաչիկ Յարութինեան

Հայկական ձեռագրերը հարուստ են բազմազան նկարազարդումներով, այդ թուում՝ դիմանկարներով, որոնցում հիմնականում պատկերվում են Քրիստոսը, Աստուածամայրը, աւետարանիչները, ինչպէս նաեւ հայկական համաքրիստոնէական եկեղեցու տարբեր սրբեր: Առանձին մանրանկարներում, սակայն, կարելի է հանդիպել նաեւ թագաւորների կամ նրանց ընտանիքի անդամների, իշխանական ծագում ունեցող անձանց, հոգեւորականների կամ պարզապէս հասարակ մարդկանց, որոնք, որպէս կանոն, հանդէս են գալիս իբրեւ տուեալ ձեռագրի պատուիրատու ստացողներ: Դիմանկարների այս վերջին խումբը հիմնականում արուում է պատկերուող անձանց ժամանակակից մանրանկարչի կողմից,¹ ուստի՝ այդ դիմանկարները ձեռք են բերում նաեւ պատմական արժէք՝ այդպիսով հնարաւորութիւն է ընձեռնուում մօտիկից ծանօթանալու դիմանկարում պատկերուած կերպարներին, նրանց դիմագծերին, հանդերձներին և այլն:

Այդպիսի մի մանրանկարի քննութեանն է նուիրում սոյն աշխատանքը: Դրանում պատկերուած են Ժ.-ԺԱ. դարերի եկեղեցական նշանաւոր գործիչ Գրիգոր Նարեկացին և ԺԷ. դարի երկրորդ կէսին Եւդոկիայի թեմի առաջնորդ, ապա Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք Մինաս Ամդեցին: Մանրանկարիչն է ԺԷ. դարի երկրորդ կէսին Սեբաստիայում, ապա Եւդոկիայում ձեռագրաւստեղծման քեղուն գործունէութիւն ծաւալած գրիչ Բարդամի որդի Սիբայէլը (կամ՝ Սիբայէլ Բարդամի):

Ներկայացուող մանրանկարն աչքի է ընկնում իր բարձրարուեստ յօրինուածքով ու հետաքրքիր մտայղացմամբ, որն արդիւնք է մաս պատուիրատու-գրիչ յարաբերութիւնների: Այս երկու կողմերից էլ փորձենք քննել մանրանկարը:

Ա. Գրիչ և ծաղկող Սիբայէլ Բարդամիւն և Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք Մինաս Ամդեցին:

ԺԷ. դարի երկրորդ կէսին Սեբաստիայում և Եւդոկիայում գրչագրական և մանրանկարչական իրատիպ աշխատանքներով աչքի է ընկնում մի ընտանիք՝ պապ, որդի և թոռ յարաբերութեամբ: Ընտանիքից մեզ յայտնի առաջին գրիչը Բարդամն էր, որից մեզ են հասել մի շարք ձեռագրեր: Նրա որդին՝ Սիբայէլը (գրչութեան տարիներ՝ 1660-1701 թթ.), ժամանակի ամենաքեղուն գրիչ-մանրանկարիչներից էր. նրա գրչագրական և մանրանկարչական գործունէութեան արդիւնք են մեզ յայտնի 29 ձեռագրերը: Դրանցից երկուսը Սիբայէլը ստեղծել է որդու՝ Գեորգի հետ համատեղ (յիշուում է Գորք և Գեորգ ձեռքով):³ Ահա յիշեալ Սիբայէլն էլ 1692 թ. Եւդոկիայի թեմի առաջնորդ, ապա և՝ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք Մինաս Ամդեցու (1630-1704 թթ.) պատուէրով ընդօրինակել է Գրիգոր Նարեկացու տարբեր երկեր պարունակող մի ժողովածու, որի 30-րդ էջին պատկերել է Նարեկացու և Ամդեցու դիմանկարները: Ձեռագիրը ներկայումս պահուում է Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի մատենադարանում (Հմր 2010):⁴

Թէ՛ ժամանակակիցների և թէ՛ հետագայ ուսումնասիրողների մօտ Ամդեցին յիշատակում է որպէս լուսաւորեալ և գրքասէր անձնաւորութիւն: Ահա թէ ինչպէս է նրա մասին արտայայտուում Սիբայէլի որդի Գեորգ գրիչն իր յիշատակարանում. «Որ եւ ըստ բաղձման սրտի իւրոյ, որ առ մատեանս աստուածայինս, արժան է ստուգիւ կոչել վեհոյ իմ գրասէր (այսուհետ ընդգծումները մերն են Խ. Հ.)»:⁵ Կ. Ամատունին կազմել է մօտ 30 ձեռագրից բաղկացած մի ցուցակ, որ ժամանակին պատուիրել և ստացել է Մինաս Ամդեցին:⁶

Մեր կատարած հաշուարկը ցոյց է տալիս, որ Ամդեցին ամենաշատ թուով ձեռագրեր պատուիրել է հենց Սիբայէլ գրչին: Նրանց համագործակցութիւնը տեւել է շուրջ 14 տարի, որի արդիւնք են աղիսակ 1-ում ներկայացուած գրչագրերը: Այդ գործակցութեան մասին Սիբայէլն իր յիշատակարաններից մէկում գրում է. «... ի խնդրոյ մեծի ընդհանրապետին Մինասայ, որ ընդ յոյովից գրոց վասն իւրն ստացելոց ի յանարժանութենէ իմմէ՝ Սիբայէլ գրչէ...»:⁷ Մեզ յայտնի առաջին

գրչագիրը, որ Միքայելն ընդօրինակել է Ամդեցու պատուերով, 1683 թ. Բարսեղ Կեսարացու երկերի ժողովածուն է (Երուսաղեմ, Հմր 470, աղիսակ 1, թիւ 1), իսկ վերջինը՝ 1697 թ. մէկ այլ գրչագիր (աղիսակ 1, թիւ 8): Ըստ որում՝ ձեռագրերի մի մասն ընդօրինակուել է բաւական դժուար պայմաններում: Այս տեսանկիւնից առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Մաշտոցեան Մատենադարանի Հմր 1149 ժողովածուն, որի ընդօրինակումն ու ինքնատիպ ծաղկումը (նկ. 9) Միքայելն աւարտել է 1687 թ.: Գրչի յիշատակարանի համաձայն՝ ձեռագիրն աւարտին հասցնելուց յետոյ վախից չի կարողացել կտրել համեմատաբար կարճ ճանապարհը, որպէսզի այն հասցնի Եղոկիայի Սուրբ Պարսամ եկեղեցուն իրեն սպասող պատուիրատուին՝ Մինաս Ամդեցուն. «Օրինակ քեզ ասացելոցս եւ չափ վրդովմանն, զի փրկեալ իմ ի գրելոյ գրոյս Յուլիսի ԺԱ. (11), եւ Օգոստոսի ԻԴ. (24), ապա կարատի հասուցանել յԵղոկիա ի ձեռն վարդապետիս իմոյ, որ էր ի Սուրբ Պարսամայ եկեղեցին, քեպէտ եւ յոյժ շտապէի հասուցանել ի նա, զի եւ տէրն իմ իսկ փութայր յոյժ ստիպեալ ի սիրոյ գրոց, սակայն ոչ կարէաք առ միմեանս հասանել յերկիւղէն թուրքմանաց գողոց...»: ⁸

Միքայել գրչի և Ամդեցու համագործակցութիւնը պայմանաւորուած է եղել ոչ միայն Պատրիարքի գրասիրութեամբ, այլև Միքայելի վարպետութեամբ: Վերջինիս համբաւը տարածւել էր նաեւ Եղոկիայի և Մեքաստիայի սահմաններից դուրս: Այդ է վկայում այն, որ 1700 թ. էջմիածնում Նահապետ Ա. Կաթողիկոսի (1691-1705 թթ.) պատուերով Գրիգոր Երեւանցի գրչի ընդօրինակած Յայսմաւորքը ծաղկման նպատակով ուղարկուել է Եղոկիա՝ Բարդամի որդի Միքայելին: Այս ժամանակ Միքայելն արդէն 60 տարեկան էր. «Այլ ես տրկար եւ ծերացած, / Ի բըրականին էի ծընած / Հագար ութուն 'ւ ինըն լըրած (1089+551=1640): Ծաղկեցաւ Յայսմաւորքս ի բաղաքս Թոխաթ, ի բրին Ռ-ճևթ. (1700)»: ⁹

Այսպիսով, մի կողմից Միքայելի մանրանկարչական շնորհը, միւս կողմից Մինաս Ամդեցու հանրայայտ գրասիրութիւնը արդիւնք են դառնում արգասաբեր համագործակցութեան, և որպէս իր մեկենասի հանդէպ ունեցած երախտագիտութեան արտայայտութիւն՝ 1692 թ. Գրիգոր Նարեկացու երկերի ընդօրինակութիւնը պարունակող

գրչագրում Միքայելը պատկերել է Մինաս Ամդեցուն՝ դրանով յանրժացնելով եկեղեցական անուանի գործչի յիշատակը:

Մանրանկարի արուեստաբանական կողմը: Միքայելի գրչութեան արուեստին, մասնաւորապէս մանրանկարչական վարպետութեանն առաջին անգամ անդրադարձել է անուանի արուեստաբան Ս. Տէր-Ներսէսեանը՝ 1262 թ. Թորոս Ռոսլինի գրչագրած և ծաղկած Աւետարանի ընդօրինակման առիթով, որ 1668-73 թթ. ընթացքում իրականացրել է Բարդամի որդին: Զննելով երկու ձեռագրերում առկայ պատկերագրական առանձնայատկութիւնները՝ արուեստաբանը նկատել է, որ Միքայելը լոկ ընդօրինակող չէ, այլ ստեղծագործական ինքնուրոյնութեամբ օժտուած հմուտ վարպետ, որի մանրանկարները տարբերում են ռուսիկեան քնօրինակից: ¹⁰

Միքայելի մանրանկարչական արուեստում, ի թիւս ծաղկուած բազմաթիւ թերթերի, իր իւրատիպութեամբ առանձնանում է յատկապէս 1691-1692 թթ. ընթացքում գրչագրուած Գրիգոր Նարեկացու երկերի ընդօրինակութիւնները պարունակող նշեալ ժողովածուն՝ իր եզակի մանրանկարով:

Մանրանկարում պատկերուած է երեք սիւների վրայ հենուած գմբեքադ եկեղեցին, որի երկու կամարների ներքոյ՝ խորանի առջեւ, կանգնած են Գրիգոր Նարեկացին և Մինաս Ամդեցին: ¹¹ Խորանի առջեւ կանգնած լինելն ակնարկում է նաեւ դիմանկարների ետեւում երեւացող և միաժամանակ խորանը փակող կարմիր վարագոյրով և այդ վարագոյրի հետեւից ճառագող աստուածային լույսով, որն արտայայտուած է ոսկու առատ կիրառմամբ: Նարեկացու աջ ձեռքին խաչ է, իսկ ձախին՝ ընդօրինակուած ձեռագիրը, որը մեկնում է ստացող Մինաս Ամդեցուն: Վերջինս իր հերթին պարգել է ձեռքերը՝ գրչագիրը ստանալու նպատակով: Այս կերպ Միքայելը կարծես, պատկերել է շարժման մէջ գնտուող երկու անձանց, որոնց հայեացքներն ուղղուած են ձեռագրին: Մանրանկարի և նրա հանդիպակաց էջի ստորին լուսանցքում էլ առկայ է Միքայելի հետեւեալ գրութիւնը. «Աղաչեմ զՏէրութիւնդ անփոփոխելի, / Ամենագոր եւ Սուրբ Հոգւոյդ զքթածի, / Յօղեա՛ յիս ի ցօղոյդ քոյին շնորհի, / Եւ ես բարեգործեա՛ յանձն իմ եղկելի: / Եւ տո՛ւր աջողութիւն, Հոգի՛ Սուրբ բարի, / Ինձ հասանել յաւարտ այս սուրբ կըտակի, / Չոր սկսայ զքրել ըզբանքս աղերսի, / Նարեկայ

ճրգնագգեաց սուրբ վանականի»:

Նուիրատուն և ստացողը (կամ միայն ստացողը, երբեմն՝ մեկ ընտանիքով) պատկերագրական յօրինումաձևը ինքնին նոր չէ, այն տարբեր կերպ հանդիպում է հայկական բազմաթիվ ձեռագրերում XI դարից սկսեալ,¹² իսկ Նարեկացին և ստացողը թեմայով առաջին պատկերը հանդիպում է վասպուրականեան դպրոցի յայտնի ծաղկողներից Ծերունի արուեստում, որը 1391 թ. ընդօրինակել է Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան» երկը՝ ձեռագրի էջերից մէկին պատկերելով սրբին և մատեանի ստացող Սիմէոնին:¹³ Հայկական ձեռագրարուեստում Նարեկացու պատկերումը միօրինակ չէ. աչքի է ընկնում պատկերագրական բազմազանութեամբ: XII դարից սկսած՝ հայ մանրանկարիչները ընդօրինակուող ձեռագրերում՝ առաւել յաճախ Նարեկացու երկերը պարունակող գրչագրերում, պատկերել են սրբին, և իրաքանչիւր անգամ նրա կերպարը տարբեր է:¹⁴ Վերջինս մերթ լուսապսակով է, որ սրբին քնորոշ տարր է, մերթ առանց պսակի՝ իբրեւ «հասարակ» մի հոգեւորական, իրական մի կերպար:

Պատկերագրական այս վերջին տեսակին է պատկանում նաեւ Միքայէլի կերտած Նարեկացու մանրանկարը՝ արտայայտիչ և նուրբ դիմագծերով, խնամուած մօրուքով և նուիրաբերուող ձեռագրին ուղղուած հայեացքով: Պատկերուած է առանց լուսապսակի և խորհրդաւորութիւնն ընդգծող զուսպ հանդերձանքով՝ կուսակրօն հոգեւորականների խորհրդանշան համարուող սեւ վեղարով և առջեւից ճարձմանով ամրացուած սեւ փիլոնով: Վերջինի տակից երեւում են հոգեւորականների առօրեայ հանդերձ համարուող պարեգօտը՝ արտասովոր շագանակագոյնով (սովորաբար սեւ գոյն ունի),¹⁵ և ծիրանագոյն փորուրարը: Իսկ ոտքերին սեւ հողաթափեր են: Դէպի Ամդեցին ուղղուած ձախ ձեռքին սրբի երկերը պարունակող ձեռագիրն է, որ վերջինս նոյնում է Պատրիարքին: Աջ ձեռքին խաչն է, որն ստորին մասի երկարութեամբ յիշեցնում է լատինական խաչը:¹⁶ Խաչերէն ձեռագրերում Նարեկացու ձեռքին պատկերուող խաչը սովորաբար ձեռաց խաչ է, որ սովորական է Հայ եկեղեցու հոգեւոր սպասաւորի համար:¹⁷ Բոլոր դէպքերում խաչի պատկերումը Նարեկացու ձեռքին ընդգծում է նրա՝ խաչի հետեւորդ

լինելն ու խորհրդանշում է աստուածային ողորմութիւնն ու դրանով իսկ այն փրկագործումը, որի մշտնջենական արտայայտութիւնն է նաեւ Նարեկացու յայտնի «Մատեանը»:

Ահա այս ընկալումով էլ Միքայէլը մանրանկարի ձախ լուսանցքում՝ Նարեկացու դիմանկարի կողքին, թողել է այսպիսի մակագրութիւն. «Գրիգոր Նարեկացի՝ մաղթանացս ասացօղ»: «Մաղթանք» բառն ունի «թախանձանք, աղօթք» և «միջնորդում, բարեխօսութիւն» իմաստները:¹⁸ Ըստ յիշեալ մակագրութեան՝ Գրիգոր Նարեկացին աստուածային ողորմութիւն և մարդկային հոգու փրկութիւն հայցողն է, որը նրա «Մատեան»ի առանցքում է.

«Ա՜ն զաւանդ մաղթանացս,
Եվ տո՛ւր զողորմութիւն քո շնորհացդ,
Ընկա՛լ զփոքսս ի տկարես
Եւ շնորհեա՛ զմեծդ առ ի հզարեդ,
Զաւրացո՛ զբանս զղջման՝
Առաքեալ ի մեզ զՀոգի ի բարձանց
Աստուածաշունչ պատգամաւքս
Ի սմին եղելոցս»:¹⁹

Եթէ Գրիգոր Նարեկացու պատկերագրութիւնը յաճախադէպ եւ բազմակերպ է հայ մանրանկարչութեան մէջ, ապա նոյնը չի կարելի ասել մանրանկարի միւս դիմանկարի մասին. առաջին անգամ հանդիպում է Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք Մինաս Ամդեցու դիմանկարը: Ինչպէս վերը տեսանք, Միքայէլը քաջաժանօք է եղել Ամդեցուն, ուստի՝ սոյն դիմանկարը, անկասկած, Պատրիարքի իրական կերպարին պէտք է հարազատ լինի: Ամդեցին նոյնպէս պատկերուած է նուրբ դիմագծերով, խնամուած մօրուքով, ինչպէս նաեւ եկեղեցական իր պաշտօնին վայել զգեստներով՝ սեւ վեղարով, դեղին ծաղկաթերթերով զարդարուած կարմիր շուրջառով, կապոյտ պարեգօտով և սեւ հողաթափերով, որոնք աւելի տօնական հանդերձներ են: Առանձին ուշադրութեան են արժանի հինգ խաչերով զարդարուած եմփիորոնն²⁰ ու մուգ և բաց ծիրանագոյնի համադրումով խաչազարդ կոնքերը, որոնք խորհրդանշում են Ամդեցու պատրիարքական աստիճանը: Վերջինս, ձեռքերը բացած, պատրաստուում է ստանալ ձեռագիրը. լուսանցքում՝ Ամդեցու կողքին, Միքայէլը գրել է. «Համբէցի Մինաս վարդապետ՝ տառիս ասացօղ»:

Ուշագրաւ է նաեւ երկու դիմանկարների

տարիքային և հասակային տարբերությունը: Ամդեցին պատկերում է ճերմակող մօրուքով և դեմքին նշմարող կնճիռներով, որոնք համապատասխանում են իր տարիքին. մանրանկարման ժամանակ Ամդեցին 60 անց էր: Նրա համեմատությամբ Նարեկացին աեւի երիտասարդ է և բարձրահասակ: Հասակների այս անհամաչափությունը, քերես, պատահական չէ, սրանով, կարծես, առաւել ընդգծուել է Նարեկացու խորհրդաւոր կերպարն ու սուրբ էութիւնը:

Առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում մանրանկարի խորքը՝ երկու դիմանկարների թիկունքում՝ խորանի առջև, փակուած վիճակում պատկերուած կարմիր վարագոյրը, որն օղերով ամրացուած է հորիզոնական ձողից: Հայ մանրանկարչութեան մէջ վարագոյրի պատկերումը յաճախադէպ է, վկայուած է հնագույն օրինակներից սկսեալ²¹ և աւանդաբար հանդիպում է աւետարանիչների, խորանների ու տաճարային տարբեր յօրինուածքներում, և մեկնուել է իբրեւ երկնայինի և երկրայինի սահմանաբաժան²² իբրև Սուրբ Հոգու խորհրդրդանիշ:²³ Այս վերջինի համաձայն՝ վարագոյրը նման տեսարաններում խորհրդանշել է աստուածային ներկայութիւնը, որի պատկերագրութիւնն արտայայտուում է հիմնականում կարմիր գոյնով:²⁴ Սակայն, արդեօ՞ք Միքայելի այս մանրանկարում, որն աչքի է ընկնում դիմանկարների և նրանց զգեստների իրապաշտական ոճով, վարագոյրի պատկերումը կարելի է միայն նշեալ խորհրդաբանութեամբ մեկնաբանել: Չբացառելով այդ՝ կը ցանկանայինք ուշադրութիւն հրաւիրել այն փաստի վրայ, որ մեզ յայտնի գրեթէ բոլոր տեսարաններում, որտեղ առկայ է վարագոյր, այն պատկերուած է հիմնականում տաճարային յօրինուածքի մի որեւէ հատուածում՝ բացուած տեսքով (կարող է նաեւ կապուած, հաւաքուած կամ շերտերով դասդասուած պատկերուել):²⁵

Հաշուի առնելով վարագոյրի պատկերման այս անսովոր փակ տեսքը և Գրիգոր Նարեկացու ու Մինաս Ամդեցու պատկերագրութեան իրապաշտական ոճը՝ ենթադրում ենք, որ փակ վարագոյրն այս դէպքում նոյնպէս այդ ոճի արտայայտութիւն կարող է լինել, աեւի ստոյգ՝ պատկերուածը կարող է խորհրդանշել հայ եկեղեցու ծիսական երկու տեսարաններից մէկը՝ պատարագի ընթացքը

կամ մեծ պահքի շրջանը:

Առաջին ենթադրութեան համար հիմք է ծառայում դիմանկարների, յատկապէս Ամդեցու տօնական հանդերձը, որն առաւել բնորոշ է պատարագի կամ որեւէ այլ ծիսական արարողութեան հագուկալին:

Միս ենթադրութեան համար նկատենք հետեւեալը. ձեռագիրը բաղկացած է 618 էջից (309 թերթ), ըստ ձեռագրում առկայ նշումների և յիշատակարանի՝ ընդօրինակումն իրակա6 նացուել է 1691 թ. վերջերից (Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր) մինչեւ 1692 թ. Յունիս՝ շուրջ 7 ամիս: Միքայելի երկու այլ ընդօրինակութիւնների առիթով ցոյց ենք տուել, որ վերջինս մէկ օրում գրչագրել է միջինում 3 թերթ:²⁶ Այս հաշուարկի համաձայն՝ ձեռագրի ընդօրինակման աւարտը հաւանաբար կարելի է համարել Փետրուարի վերջը կամ Մարտի սկիզբը:²⁷ Մեր կարծիքով՝ Միքայելը մանրանկարի ստեղծմանը ձեռնամուխ է եղել ընդօրինակման աւարտից յետոյ միայն: Այս վարկածի օգտին է խօսում նաև գրչի յիշատակարանի հետեւեալ հատուածը. «...ստացաւ եւ զգիրս զայս, եւ ետ զարդարել ոսկով (նկատի ունի Մ. Ամդեցուն Խ. Հ.) ...»:²⁸ Եւ եթէ մեր այս ենթադրութիւնը ճիշտ է, ապա Միքայելը մանրանկարչական աշխատանքը սկսել է Մարտ ամսուայ ընթացքում՝ մեծ պահքի շրջանում,²⁹ որի ժամանակ, ինչպէս յայտնի է, ի նշան մարդկային մեղքերի հետեւանքով Աստծուց հեռանալու, հայկական եկեղեցիներում, որպէս կանոն, խորանները փակուում են վարագոյրով: Հաւանաբար հենց այս տեսարանն էլ պատկերուած է Միքայելի մանրանկարում:

Անշուշտ, վերոնշեալը միայն վարկած է, և բացառուած չէ, որ մանրանկարիչը, փակուած վարագոյր պատկերելով, բոլորովին այլ նպատակ է հետապնդել:

Այսբանով, սակայն, մանրանկարի «առեղծուածք» չի սպառնում. բոլոր մանրամասների ուշադիր զննումը մեզ թոյլ է տալիս ասելու, որ Գրիգոր Նարեկացին և Մինաս Ամդեցին պատկերուած են ոչ թէ երեսակայական մի տաճարում, այլ մանրանկարչի իրապաշտական ոճին համահունչ՝ իրական մի եկեղեցում. յատակին նշմարող շեղանկիւն սալիկները, եկեղեցու սիւների, կամարների և գմբէթի յարդարանքը, խորքում երեսացող միաձեւ կառոյցները յուշում են, որ ծաղկողը նկատի է ունեցել որոշակի եկեղեցի: Իհարկէ, աեւի քան երեքհարիւրամեայ ժամանակային

հեռաւորութիւնը դժուարացնում է եկեղեցու նոյնականացումը, սակայն առկայ որոշ փաստերի համադրումով՝ կարծում ենք, որ պատկերում է Երուսաղէմի Հայոց Սրբոց Յակոբեանց տաճարը. մանրանկարի մանրամասների համադրական քննութիւնը ժամանակակից լուսանկարների հետ թոյլ է տալիս ասելու, որ պատկերում է հենց նշեալ եկեղեցին: Նախ և առաջ ուշադրութեան են արժանի մանրանկարի յատակին երեսցող շեղանկիւն կանաչ սալիկները, որոնք, անշուշտ, համադրելի են եկեղեցու խորանի առջեւ առկայ նոյնաձև սալիկների հետ ³⁰: Մանրանկարում պատկերում կամարները, առաստաղն ³¹ ու գմբէքը եւս յիշեցնում են եկեղեցու ճարտարապետական յարդարանքը: Ստորեւ բերուող երկու լուսանկարներում էլ կարելի է տեսնել Սրբոց Յակոբեանց տաճարի խորանը՝ բաց և փակ վիճակում:

Վերադառնալով Ամդեցու դիմանկարին՝ այն իրապէս յաջողութեամբ պէտք է համարել: Այս գնահատականը, կարծում ենք, տրուած պէտք է լինի նախեւառաջ Պատրիարքի կողմից, քանի որ 5 տարի անց՝ 1697 թ., նրա հերթական պարտութեամբ Միքայէլը ընդօրինակել է մէկ այլ ձեռագիր, որում դարձեալ պատկերել է Սինաս Ամդեցուն: ³²

Այսպիսով, վստահօրէն կարող ենք ասել, որ Միքայէլը եղել է իր ժամանակի նշանաւոր գրիչ-մանրանկարիչներից, որի համբաւը տարածուել էր նաեւ Եւրոկիայի սահմաններից դուրս, իսկ Ամդեցու նորայայտ այս մանրանկարը Պատրիարքի մի եզակի դիմանկար է, որը նրա կերպարը ճանաչելու աւելի մեծ հնարաւորութիւն է ընձեռում ուսումնասիրողներին:

Աղյուսակ 1. Յանկ Ամդեցու պատկերով Միքայէլի ընդօրինակած կամ ծաղկած ձեռագրերի

	ԳՐԶ. ԹԻԿՆ.	ԳՐԶ. ՎԱՅՐ	ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ	ՄԻՋԱՅԷԼԻ ԴԵՐԸ ՁԵՌԱԳՐՈՒՄ	ՁԵՌ. Հմր.
1.	1683	Եւրոկիա	Մատենագրութիւնը Բարսեղ Կեսարացի	Գրիչ եւ ծաղկող	Երուսաղէմ Հմր. 470
2.	1684-7	Սեբաստիա Նոր Քաղաք	Ժողովածու	Գրիչ եւ ծաղկող	ՄՄ, Հմր. 1149
3.	1687	Սեբաստիա	Ներսէս Շնորհալի Ժողովածու	Գրիչ	Սր. Ղազար, Հմր. 1498/1100 ³³
4.	1687-8	Սեբաստիա	Կանոնագիրք եւ Դատաս- տանագիրք Մխիթար Գօշի	Գրիչ	Թորոս աղբար, հ. Բ, էջ 468
5.	1687	Եւրոկիա	Սարգիս Շնորհալի, Մեկնու- թիւն կաթողիկեայց թղթոց	Ծաղկող	ՄՄ, Հմր. 1370
6.	1692	Եւրոկիա	Գրիգոր Նարեկացի	Գրիչ եւ ծաղկող	Երուսաղէմ Հմր. 2010
7.	1696	Եւրոկիա	Պատմագիրք Հայոց (Ժամանակագրութիւն) Եւսեբիոս Կեսարացու եւ Սամուէլ Ամեցու	Գրիչ եւ ծաղկող	Սր. Ղազար Հմր. 288/911
8.	1697	Եւրոկիա	Եւգրի Հարիւրաւորք եւ Յովհաննոս Սանդուխթ	Գրիչ եւ ծաղկող	Պոլսի Հայոց. Պատրիարքարան

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ա. Գեորգեան, Հայկական մանրանկարչություն. դիմանկար. Երևան, 1982 թ., էջ 8:
2. Նաչի Նշեցու մի դիմանկարի առիթով անուանի արտեստարան Ս. Տեր-Ներսեսյանի անդրադառնում դիմանկարների պատմական արժեքին՝ կարելուով վերջիններիս դրսևորումը հայ մանրանկարչության մեջ, տես Ս. Der Nersessian, Les portraits d'Esayi Néc'eci, supérieur de Glajor, in Armenian Studies (Etudes Armeniennes) in Memoriam Haig Berberian, ed. D. Kouymjian, Lisbon, Galouste Gulbenkian Foundation, 1986, pp. 229-241. Տես նաև այն յոդուածի հայերէն թարգմանութիւնը, Սիրարիի Տեր-Ներսեսյան, Գլաճորի թարգմանաւ Նաչի Նշեցու դիմապատկերները (թարգմանեց Կ. Հարութիւնեանը), «Գեղարուեստի ակադեմիայի Տարեկիրք», 4, 2016, էջ 281-289:
3. Միքայէլ Բարդամի գրչագրական գործունէութեան մանրամասն ուսումնասիրութիւնը, տես Խ. Յարութիւնեան, Միքայէլ անուամբ ԺԷ. դարի երկու գրիչ, Երևան, 2016, էջ 96-227:
4. Մանրանկարի բուային տարբերակը և Սրբոց Յակոբեանց վանքի մերօրեայ մի բանի լուսանկարներ մեզ ուղարկելու համար մեր երախտագիտութիւնն ենք հայտնում հոգ՛. Տ. Ներսէսի Աբր. Ալոյանի:
5. Հ. Հ. Ոսկեան, Հայոց Կ. Պոլսոյ (Գումգարու) Պատրիարքարանի հայերէն ձեռագիրներէն, «Հանդէս ամսօրեայ», 1967 (10-12), էջ 443:
6. Կ. Ամատունի, Միմաս վրդ. Անդեցի՝ Պատրիարք Երուսաղէմի (1630-1704 նոյնը. 24), Վիեննա, 1984, էջ 34-47:
7. Խ. Յարութիւնեան, նշում աշխ., էջ 186:
8. Նշում աշխ., էջ 170:
9. Նշում աշխ., էջ 217:
10. S. Der Nersessian, Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art (with 108 plates), Washington, 1963, pp. 95-96. Այս աշխատանքում արտեստարանը կազմել է մաս Միքայէլից իրեն յայտնի 15 ձեռագրից թաղեցած մի ցանկ, տես ն.տ.: Հետագայում վերանայել է այդ ցանկը՝ ձեռագրերի թիւը հասցնելով 19-ի, տես Ս. Der Nersessian, Armenian Manuscripts in the Walters Art Gallery, Baltimore, 1973, p. 65: Միքայէլ գրչի (Միքայէլ Սեբաստացի անունով) 17 ձեռագիր պարունակող մի ցանկ էլ կազմել է Նորայր Պողոսեանը, տես Նորայր Աբր. Մովսէսեան, «Հայ գրիչներ (Թ.-ԺԷ. դար)», Երուսաղէմ, 1992, էջ 381-384: Մեր ուսումնասիրութիւնը ցոյց տուեց, որ Միքայէլ գրչից մեզ այսօր յայտնի է 29 ձեռագիր, որոնցից մէկի դէպքում Միքայէլը հանդէս է եկել իրեն կազմարար, տես Խ. Յարութիւնեան, նշում աշխ., էջ 224-227:
11. Եկեղեցու սրբերի կամ հայրապետների պատկերումը աշակի յորինումը քննարկում եղակի չէ հայ մանրանկարչութեան մեջ, հիմա. օրինակ Յովհաննէս Որոտնեցու և Գրիգոր Նարեկացու, Եփրէմ Ասորու և Յովհան Ոսկերեանի դիմանկարները, տես Ա. Գեորգեան, նշում աշխ., նկ. 40 և 90:
12. Ա. Գեորգեան, նշում աշխ.:
13. Ս. Մանուկեան, Գ. Ղազարեան, Գրիգոր Նարեկացին հայ ձեռագրական արտեստում, Երևան, 2016, պատկեր 7:
14. Գր. Նարեկացու դիմանկարի հնագոյն 4 օրինակները մանրանկարել է Գրիգոր Սկիւռացին (կամ Միլեցի) Ներսէս Լամբրոնացու պատուով 1173 թ. ընդօրինակուած ձեռագրում, որը միեւնոյն ժամանակ Գրիգոր Նարեկացու երկերի, այդ բոլոր «Մատեան ողբերգութեան» հնագոյն ընդօրինակութիւնն է: Մանրանկարները տես Ս. Մանուկեան, Գ. Ղազարեան, նշում աշխ., պատկերներ 1-4:
15. Մ. Աբր. Օրմանեան, Միսակաւ բարարան, Անրիկիաս, 1979 թ., էջ 106:
16. Խաչերի նկարագրութիւնը տես Մ. Աբր. Օրմանեան, նշում աշխ., էջ 130, «Քրիստոնեայ Հայաստան հանրագիտարան», Երևան, 2002, էջ 422:
17. Խաչի այս տեսակը մեզ յիշեցնում է մանրանկարներում երբեմն Քրիստոսի ձեռքին պատկերող խաչը՝ «Էջր դիօխ»

- տեսարանում, որտեղ Քրիստոս ողորմում և փրկագործում է մինչ փրկական զաւուստն աշտեղ յայտնումներին: Որպէս կանոն՝ այդ խաչն ունի մէկ ուղղահայեաց և երկու հորիզոնական թեւեր, որոնցից առաջինը երկրորդի համեմատութեամբ կարճ է: Տես օրինակ S. Der Nersessian, Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century, Dumbarton Oaks, vol. II, 1993, figures 92, 216, 385, 386 և այլն: Հետաքրքիր է, որ XVII դարի յայտնի վարպետ Մարոպ Խիզանցու նոյն «Էջր դիօխ» տեսարանում Քրիստոս պատկերուած է մէկ ուղղահայեաց և մէկ հորիզոնական թեւերով խաչով, որ յորինվածքով յիշեցնում է Նարեկացու ձեռքի այս խաչը, տես M. Arakelyan, Mesrop of Khizan, An Armenian Master of the Seventeenth Century, London, 2012, fig. 21, pl. 26.
17. Նարեկացու աջ և ձախ ձեռքերին խաչն ու ձեռագիրն առաջին անգամ հանդիպում են Գր. Սկիւռացու յայտնի մանրանկարում, որտեղ սրբի ձեռքին ձեռաց խաչ է, տես Ս. Մանուկեան, Գ. Ղազարեան, նշում աշխ., էջ 32:
 18. Հ. Գ. Անտիբեան, Խ. Խ. Սիրմելեան, Խ. Մ. Անգլեան, Նոր բաղդիր հայկազանէ լեռուի, Խ. Բ. Վենետիկ, 1837, էջ 119:
 19. Գր. Նարեկացի, Մատեան ողբերգութեան, Բան Բ., Մատեանագիրք հայոց, Խ. ԺԲ., Ժ. դար, Անրիկիաս-Լիւբանան, 2008, էջ 58-59:
 20. Մանրանկարում Անդեցու եմփիօրնի վրայ երևում են հինգ խաչեր, որոնք ընդգծում են նրա պատրիարքական աստիճանը: Թէև Մ. Օրմանեան իր «Միսակաւ բարարան»-ում նշում է, որ իր ժամանակ խաչերի թիւն այլևս տարբերակիչ չէր, և եպիսկոպոսները կարող էին կրել տարբեր բանակի խաչերով զարդարուած եմփիօրներ (տես նշում, աշխ., էջ 116), այնուամենայնիւ, մանրանկարիչ Միքայէլն այս հարցում դրսևորել է կարծիք, աւանդական մօտեցում: 12-րդ դարի եկեղեցական գործիչ Ներսէս Լամբրոնացին եկեղեցական դասերի, նրանց հանդերձներն մասին խօսելիս նշում է, որ հայրապետները կրում են եմփիօրն հինգ խաչով զարդարուած: Տես Սրբոյ Ներսէսի Լամբրոնացոյ Տարտնի եպիսկոպոսի Խորհրդածութիւնը ի կարգս եկեղեցոյ եւ մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին, Վենետիկ, 1847, էջ 82:
 21. Այս մասին տես Ա. Յակոբեան, Հայկական եկեղեցական վարագոյրների մասին, «Էջմիածին», 2007, ԺԷ., էջ 96-102: Տարաբիկի կամ Տեմպիետոնի պատկերներում հանդիպող վարագոյրի մասին աւելի մանրամասն տես Գ. Grigoryan, The Roots of Tempio and Its Symbolism in Armenian Gospels, Iconographica, Studies in the History of Images, XIII (2014), Firenze, pp. 11-24.
 22. Այս մասին Փիլոն Երրայեցին գրում է. «Լարագորան ողորչ է մեկնի ներքին յարտաբանոց, քանզի ներքինն սուր է եւ արդարեւ. աստուածային, իսկ արտաքինն սուր (է) եւ նա, բայց իր ոչ մինք բնութեան հասին», տես Փ. Երրայեցոյ Մնացորդը ի հայտ, որ եւ «Մեկնութիւնն Յննցոյ» եւ «Եղից», Ճարդ ի Սամվէլի, եւ Յովնան եւ յերիս մանկունս կամ հրեշտակս, ի իմն թարգմանութենէ եղելոյ ի յոյն բնագրէ ի ձեռն սրբոյ թարգմանչաց մերոյ յեղեալ ի լատին թարգմտ, աշխատասիրութեամբ Հ. Մկրտիչ արտաշակա վարդապետի Միքիարեան Ասագեան, Վենետիկ, 1826, էջ 529:
 23. Յակոբ Քէօտեանն այս առիթով գրում է. «Սուրբ Հոգու դրսևորման կերպերից մէկը (Աղաւտուց գաւ) հողմը, քամին կամ գեփիւնն է: Հետեւաբար տուեալ դրուագում (Աւետում, ավետարանիչներ և այլն) պատկերուած վարագոյրի շարժում վիճակը Սուրբ Հոգու ներկայութեան յայտագոյցն է», Յ. Քէօտեան, «Իրուագներ հայ միջնադարեան արտեստի աստուածաբանութեան, Երևան, 1995, էջ 38:
 24. «Գոյնը (այստեղ՝ կարմիրը, - յաւելում մերն է) Աստուծոյ և մարդու հաղորդակցումն իրագործող խորհրդանշանն է», Հ. Քէօտեան, նշում աշխ., էջ 61:
 25. «Լարագոյրի պատկերման այս կերպը (շարժում) պատահական չէ, և ինչպէս ձմր. 23-ում նշուեց, այն ընկալուել է որպէս Սուրբ Հոգու ներկայութիւն: Հիմա. օրինակ S. Der Nersessian, Etudes Byzantines et Armeniennes, Louvain, vol. II, 1973,

figures 294, 295, 298, 339, 341, 345 և այլուր:

26. Խ. Յարությունյան, նշում աշխ., էջ 127 և 146:

27. Օրական 3 բերք ընդօրինակելու դեպքում 309 բերք ունեցող ձեռագիրը հնարատու էր գրչագրել 100-ից մի փոքր առելի օրերի ընթացքում՝ շուրջ երեքուկես ամիս:

28. Խ. Յարությունյան, նշում աշխ., էջ 186:

29. Ըստ Հայկ Բաղալեանի՝ 1692 թ. մեծ պահրի (կամ Ջատկի) շրջանը սկսել է եին տոմարով Մարտի 27-ին, նոր տոմարով՝ Մարտի 6-ին: Տե՛ս Հ. Բաղալեան, Օրացոյցի պատմություն, Երևան, 1970, յառելում, աղյուսակ II, էջ 441:

30. Չենք բացառում, որ ոչ թե սալիկներն են կանաչ գոյնի, այլ դրանով ակնարկում է նրանց վրայ գցում գորգը, ճիշտ նույն

31. Առաստաղի յարդարանքի վրայ մեր ուշադրությունը հրավիրելու համար շնորհակալություն ենք յայտնում մեր գործընկեր, արուեստարան Սեդա Մանուկեանին:

32. Ամդեցու դիմանկարով երկրորդ մանրանկարի առկայության մասին յիշատակում է Վիննայի Մխիթարեան Հայր Հ. Ոսկեանը Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի ձեռագրերին նուիրում իր յօդուածաշարում: Տե՛ս Խ. Հ. Ոսկեան, Հայոց Կ. Պոլսյ (Գումգարու) Պատրիարքարանի հայերէն ձեռագիրներէն, «Հանդէս ամսօրեայ», 1967 (10-12), էջ 439-447: Այդ մանրանկարը տեսնել մեզ յաջողուեց:

33. Վենետիկի գրչագրերի դեպքում տրուում են երկու համարներ՝ նախ ձեռագրի համարը, ապա՝ ցուցակի կարգահամարը:

Նկ. 9, Առաջնաբերք, ՄՄ, Հմր 1149, 12ա: Գրիչ և ծաղկող՝ Միքայել Բարդաճի, ստացող՝ Մինաս Ամդեցի: